

Frederick Augustus

TREFORT ÁGOSTON EMLÉKEZETE.

Születésének 100-ik évfordulója alkalmából.

(Felolvasta BERZEVICZY ALBERT elnök, a Magyar Tudományos Akadémiának 1917 február hó 5-én tartott rendkívüli összes ülésében.)

E hó 7-ikén telik le száz esztendő a Trefort Ágoston születése óta. Huszonkilencz év előtt bekövetkezett halála előtt és után róla sokan emlékeztek meg s egyénisége, élete és működése gyakran volt irodalmi méltatás tárgya. Itt, az Akadémiában, melynek utolsó éveiben elnöke volt, Keleti Károly tartott róla a halálát követő év ünnepélyes közülésén emlékbeszédet; Keleti Gusztáv a képzőművészeti társaság közgyűlésén méltatta — igen szépen — különösen a művészetek körül szerzett érdemeit, és föl kell még említenem néh. Szász Károlynak még Trefort életében kiadott népszerű életrajzát, Falk Miksának a barátja halála alkalmából írt bensőségteljes megemlékezését és Trefort vejének, Szalay Imrének 1909-ben legnagyobbbrsztt kiadatlan levelek nyomán összeállított, a boldogultnak egyéniségére és életére élénk világot vető *Visszaemlékezését*.

Ha mind e méltatások után éppen én kívántam a küszöbön álló centennarium alkalmából kiváló elnök-elődömről itt, az Akadémia felolvasó-asztalánál megemlékezni, ez elhatározásomnál az a tekintet vezérelt, hogy egyrészt mintegy tartozni véltem ezzel, hálából azért a bizalomért, melylyel élete utolsó éveiben, mint osztályfőnököt, majd államtitkárát magához csatolt s mely viszonyunk bizonyos posthumus folytatást nyert két minőségben való utódlásom és ivadékaink frigye által; másrészt, úgy véltem, éppen említett viszonyunknál fogva talán leginkább

vagyok abban a helyzetben, hogy Trefort történeti alakjának megfestéséhez élete nevezetes utolsó szakaszából merített néhány jellemző s kevésbé ismert vonással járuljak hozzá.

De azt hiszem, Akadémiánk részéről is megérdemli egykori elnökünk, hogy ezt az évnapot megünnepeljük, nemcsak egyéni kiválóságánál, kulturánk történetében vitt szerepénél és sorainkban legvégtül elfoglalt díszes állásánál fogva, hanem annak a szeretetnek az okából is, a melylyel az Akadémia iránt mindig viseltetett. Igazán példaszerű volt az a buzgalom, a melylyel fiatal és öreg korában, életének minden hányattatásai közt, közpályája legmunkásabb és legküzdelmesebb szakában, sőt akkor talán leginkább, megemlékezett hozzánk tartozásáról s szellemének majdnem minden termékét bemutatta tudós társaságunknak. Már 24 éves korában, 1841-ben levelező taggá választatván, nyomban széket foglalt a nemzetgazdaságtan rendszereiről tartott értekezéssel; 1867-ben lett tiszteleti tag, 1874-ben igazgató-tag és 1885-ben, Lónyay Menyhért gróf halála után elnök. Különösen a 60-as, azután a 80-as évek alatt fejtett ki bámulatosszorgalmat az Akadémiában fölolvastott értekezésekkel, főleg emlékbeszédekkel és elnöki szövegekkel. Az 1885-iki év folyamában, tehát 68 éves korában, mikor ugyancsak ránehezettek a miniszterség gondjai, ötször hallottuk őt az Akadémiában fölszólalni. Legszívesebben tartott emlékbeszédeket hírneves külföldi tagok fölött; nagyértékű megemlékezéseket bírnak tőle Tocqueville, Macaulay, Fallmerayer, Mignet, Thiers és Guizot-ról. Elnöki megnyitó beszédei rendszeresen a tudományok széles körének magasröptű áttekintését nyújtották, mindig életbevágó vonatkozásokkal kulturánk szükségleteire és mindig biztos jelzésével a követendő iránynak.

Működése Akadémiánk körében is annak mutatja őt, a mi valóban volt: egyik utolsója ama nagy polyhistoroknak, a kik a modern Magyarországot fölépítették; azoknak az ezermestereknek, a kik a legkülönbözőbb élethivatásokat és hivatottságokat tudták magukban egyesíteni. Kényszerűség volt ez vagy érdem? Talán mind a kettő. Szellemi erőnk korlátoltsága okozta, hogy annyiféle kellett vállalkozniok s az ő érdemök, hogy mindenütt nagyszerűen beváltak. Széchenyi vezére volt közigazgatási megújulásunknak, társadalmi reformer, agitátora a nyelvművelés-

nek és megalapítója tudományos Akadémiáknak. Kossuth mint ügyvéd és hírlapíró kezdte pályáját, a nagy közjogi és belpolitikai reformok útján ellenállhatatlan erővel ragadta magával a nemzetet, s mikor a 48-iki kormány alakulásának vajadásai úgy hozták magukkal, hogy pénzügyminiszterré kellett lennie, bámulatba ejtette munkatársait inventióival és rögtönzött rátermettségével. Eötvös, mint költő a legnagyobb idealista volt s állambölcséleti műve ma is az európai irodalom legszámottevőbb termékei közé tartozik, mint culturpolitikus pedig olyan alapköveket rakott le, melyeknek nagy része még ma is hordozza nemzeti műveltségünk épületét. Csengery Antal tudós volt és publicista, a mellett a nagy paedagogiai conceptiók embere s egyúttal földhitelintézetünk alapítója; Fáy András mesemondó, oktató s az első takarékpénztár szervezője, Szalay László publicista és történétíró, diplomata és büntetőjogász, Pulszky Ferencz archaeologus és nyelvész, egyúttal kész forradalmár s szintén diplomata. Ilyen volt Trefort is, a ki határozottan közgazdasági irányban indult el, de mint publicista közjogi kérdésekkel is foglalkozott, mint essay- és emlékbeszédlíró pedig leginkább a történeti irodalom vonzotta. Cultusminiszteri működése körében elévülhetetlen érdemeket szerzett kulturánknak majdnem minden terén, s mikor 1876-ban a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca vezetését is át kellett vennie s két éven túl megtartania, szakértelme ebben az ügykörben a gazdasági kiegyezés megkötésénél és parlamenti megvédelmzésénél fényesen bevált s az 1876-iki nemzetközi statisztikai congressus alkalmával Európa legkülönbözőbb nemzeteinek szakképviselői részéről nagy elismerést aratott. Ma talán hajlandók vagyunk kétkedően lemosolyogni az ilyen sokoldalúságot: szörnyen szakszerűek lettünk; de mintha ebben a szakszerűségben néha elmerülnének a nagy nemzeti és socialis szempontok.

A kedvező véletlen úgy hozta magával, hogy nagynevű volt elnökünk leányának, özvegy gróf Batthyány Ferencz nének szívességéből éppen most nyílt módomból megismerkedni azzal a kézirati naplóval, melyet Trefort a saját ifjúkora élményeiről hátrahagyott. A gyöngéd gyermeki kegyelet féltően őrzi e följegyzések titkát s így nem lehet kilátásunk reá, hogy azok egészben vagy részben napvilágot lássanak; pedig éles és érdekes

világot vetnek a mult század huszas, harminczas és negyvenes éveinek közviszonyaira is Magyarországon, de mindenkifőlött tanulságosak Trefort fiatalkori szellemi fejlődésének megismerése szempontjából. Ezekből a keresetlen egyszerűséggel, közvetlenül őszinteséggel, még fiatal üdeséggel odavetett naplójegyzetekből látjuk csak igazán, milyen vas akarattal, törhetetlen szorgalommal, céltudatos biztossággal és bámulatos önállósággal képezte ki magát ez a 14 éves korában teljes árvaságra jutott s csak egy nemeskeblű, főrangú pártfogójára és a maga szerencsés természeti adományaira utalt ifjú, a társadalmi helyzet bizonyos fonákságaival s a lelki életnek nem is sejtett válságai-val küzdve, nagy hivatása számára, mely talán az egyedüli volt, a melyben soha kételkedni nem tudott.

Följegyzései pontosan felsorolják tanulmányait, olvasmányait, első irodalmi szárnypróbálgatásait s utazásait is, melyeknek már első ifjúságától kezdve öntudatosan adott elhatározó szerepet szellemi iránya s műveltsége kialakulásában, mint azt »Kisebb dolgozatai« előszavában is kiemeli.

1839-ben az Árvízkönyvben adott ki egy oroszországi útleírást s a *Társalkodó*-ban tette közzé első, a történeti irodalmat ismertető és bíráló dolgozatait; azután a negyvenes években a *Pesti Hírlap* hasábjain folytatja e munkásságát, közbe-közbe szépirodalmi művek kritikájára s közgazdasági kérdésekre is kiterjeszkedve. Egyidejűleg a *Budapesti Szemlé*-ben is hosszabb közgazdasági tanulmányok jelennek meg tőle s a védegyelet kérdésében élénk polémiát folytat Széchenyivel.

1841-ben Trefort, barátjának Eötvös József bárónak írásban megfogadta, hogy meg fogja írni a magyarok történetét. Ez a szándéka sohasem valósult meg, de kétségkívül a történetírói munkásságra való hajlam és eltökéltség indította arra, hogy annyit foglalkozzék történetírokkal, hogy azok méltatása, jellemzése közben, különösen emlékbeszédeiben helyenkint maga is történetet írjon, s hogy az angol alkotmány történetének megírásába belé is fogjon; e műve első kötetének kézírata Pesten a forradalom alatt pusztult el, csak egy idevonatkozó töredék jelent meg az *Emlékbeszédek és tanulmányok* között.

Ennek a félbenmaradt történetírói munkásságnak köszönhetjük azt is, hogy Trefort talán valamennyi irodalmi szak között

erre nézve formálta ki leghatározottabban és legtisztábban kritikai felfogását, melynek számos kifejezését bírjuk. Már egyik legelső irodalmi szárnypróbálgatása alkalmával, a Pulszky Ferencz »Eszméihez a magyar történetekről« kapcsolva megpróbálta elméletileg megállapítani a historikus feladatát: »a történelemtudománynak minden felekezeti, sőt nemzeti szenvedélyen felülemelkedve, lehető magas szempontból, minden emberi viszonyra ki kell terjednie s a népek életét merész vonásokkal festenie; feladata, hogy a történeti idő kezdetét kinyomozva, minden következő tünetnyit okaival s eredményeivel feltárjon, hogy a mostani alakulások csíráját, az uralkodó eszmék magvát s lépcsőnkénti fejlődését s az előbbieket elhalását kimutassa; hogy végre megismertesse velünk, hogy a népek összes osztályai vagy fractiói — bár nyelvre s vallásra különbözők — mikép éltek, szenvedtek, szerettek s gondolkoztak.«

Öreg korában inkább a gyakorlati cél szempontjából ítél. Mignet-ről mondott emlékbeszédjében így szól: »Minden ember ajkán forog az ismert mondás: »A történelem az élet mestere.« De ez szorosán véve a közkeletű phrasisok, mondhatni a conventionalis hazugságok egyike. Mert vajmi kevesen követik a történelem tanácsát. Mindazonáltal az a haszna mégis megvan a történelem tanulásának, hogy az, a ki a multat ismeri, rendesen igazságosabb szokott lenni a jelen megítélésében.« És munkái utolsó gyűjteményének (*Beszédek és levelek*) előszavában elismeri, hogy »a történelmi igazság az, mely bennünket a munkára s haladásra buzdít s kiengesztel a jelennel.«

Ebből a felfogásából vonja le a tanulságot a hazai történetírás feladataira nézve is. Első akadémiai elnöki beszédjében így szól: »A történelmi osztály becses okiratokat gyűjt s bocsát közre, természetes, hogy e tevékenységet folytatnia kell, de idején volna, hogy ezen anyag fel is dolgoztassék. Tudjuk, hogy Macaulay, Guizot vagy Ranke munkáit nem akadémia írták. Az ily munkák csak az egyéni tehetség szüleményei, de az Akadémia egy vagy más úton impulsust adhatna az anyag feldolgozására; mert Magyarországnak nincs történelme, mely a történelmi tudomány s művészet mai színvonalán állna (ez 1885-ben volt mondva); pedig ha van ország, hol a történelemnek a kedélyekre s az észjárásra hatnia kellene, az Magyarország. Az emberek az ország

multját nem ismerik, mert ha ismernék azt, akkor a jelen állapotokról okosabb s józanabb ítéletet hoznának.«

Még nyiltabban mutat rá történetírásunk hiányaira egy, Gyulaihoz intézett nyílt levelében, melyben azt vizsgálja, hogy miért vesznek és olvasnak nálunk kevés könyvet? »Az első ok — úgymond — az, hogy a magyar írók legnagyobbbrészt nem tudják vagy nem akarják elsajátítani a francziáktól a könyvcsinálás mesterségét (talán inkább: művészetét) — l'art de faire un livre — s igen sok esetben a nyers anyagot tárják az olvasó elé. Ily könyvek élvezhetetlenek, főleg azok előtt, kik jobb irodalmi étkezéshez vannak szokva. E bajban szenvednek főleg a magyar történetírók, kik az anyagot általában földolgozni vagy nem tudják, vagy nem akarják.«

Ez a sok esetben ma is helytálló szigorú ítélet összefüggésben van Trefort általános irodalmi ízlésével s formaérzékével. Ő saját munkáira ugyan különös műgondot nem fordított; írásaiban úgy, mint tetteiben megnyilvánult impetuosus természetere sem engedte meg azt, s az a körülmény is, hogy tolla rendszeren valami közvetetlen gyakorlati cél, érdeket, alkalmat szolgált; majdnem kizárta az elmélyedést, s a forma gondosabb kicsiszolását. Ő maga mondja magáról, hogy »sohasem hajhászta a szépen csengő phrasisokat, de mindig és mindenben positiv eredményre törekedett«. Hanem azért élénken, vonzóan, érdeklően írt maga is és kiművelt ízlése a stilus tekintetében joggal követelővé tette. Láta, átérezte, hogy »a franczia tudósok munkáinak stilisztikus előnyei a rokonszenvet a tudomány iránt nagy mértékben előmozdították«, s helyesen következtette, hogy »az irodalmi nyelv elegantiája másutt is ugyanezen jótékony következményeket vonná maga után«.

Mikor engem jó sorsom összehozott vele, — 1881 őszén — én fiatal képviselő voltam, ő már miniszterségének kilencedik évében járt; öreg ember volt, de csupa élet, csupa tűz, mindig tele eszmékkel, tervekkel, kezdeményezésekkel, a kire tökéletesen ráillett az, a mit Kelety Gusztáv mondott róla, hogy egész élete nagy türelempróba volt. Vérmérsékének élénksége teljesen elleplezte lelki életének fájdalmas válságait; pedig a bánat őt is »megviselte zordul«, de »hő lelke vigaszért nem a multakba fordult«, hanem a jelenben, a munkában, küzdelemben, alkotás-

ban kereste azt. 1881-ben kiadott »Emlékbeszédei és tanulmányai« előszavában a maguk egyszerű keresetlenségében mélyen megható szavakban emlékezett meg három évvel előbb, a boszniai hadjárat idejében élte virágában meghalt derék, kedves fiáról, Ervinről, ki nekem iskolatársam volt a kegyesrendiek budapesti gymnasiumában, az ő emlékének szentelte mintegy e könyvet, s azt a mély lélektani igazságot hangoztatta, hogy »a nagy fájdalmak nem ölik meg az embert, de nem szünnek meg soha«.

Falk Miksa megemlékezésében közli Trefortnak 1882 elejéről való két igen bizalmas levelét, melyekből kitűnik, hogy ő magát akkor »testben-lélekből betegnek« érezte, megúnta azokat a »tűrhetetlen visszásságokat, melyek kicsiben és nagyban kínozták«, hogy »búbánat, gond, örökös visszásságok és faggatások teljesen lehangolták . . . kifáradt a harcban és megúnta azt«. Mi, kik akkori működésének tanúi voltunk, ezt ma jogos csodálkozással olvassuk. Sem az érintkezésben, sem tevékenységében ezek a hangulatok kifejezésre nem jutottak. Irodalmi munkássága éppen akkor szélesedett ki egy fontos közjogi probléma, a felsőház akkor actualis reformjának kérdésére, melyet különösen régiebb francia államférfiak megnyilatkozásai kapcsán conservatív szellemben tárgyalt. Minisztériuma körében a rendes alkotó és kormányzó munkához a középiskolai törvény előkészítése járult, s ő maga volt az, ki — különösen sokat emlegetett nyílt leveleivel — mindig új meg új kérdéseket dobott a vélemények harcának porondjára.

A mi személye megismerésénél leginkább bámulatba ejtette az embert, az műveltségének rendkívüli szélessége és sokoldalúsága volt. Egyike volt a legtöbbet olvasó és — gyors olvasó léte — a legtöbb haszonnal olvasó embereknek; olvasottsága, nyelvismeretei, világlátottsága, kiterjedt személyes összeköttetései és tapasztalatai magas nézőpontra állították őt, a honnan messzebbre és jobban látott, mint sok kortársa. Politikai ítélete biztosságának figyelemreméltó jele, hogy például 1861-ben, egy képviselőházi beszédjében megjósolta Olaszországnak és a Németbirodalomnak nemzeti alapon való teljesen egységes kialakulását. Szellemének receptív és productív munkájában nemcsak mindkettőnek terjedelme, gazdagsága volt csodálatos, hanem főleg a kettőnek szoros kölcsönössége, közvetlen egymásra hatása.

A mit tanult, olvasott, látott, tapasztalt, azt mindjárt gyakorlatilag érvényesíteni is igyekezett s kormányzati és irodalmi munkássága minden ízében át volt hatva ismeretei és tapasztalatainak gazdag tanulságaitól. Abban is hasonlított Széchenyihez, hogy míg váltig igyekezett a világgal elhithetni, hogy ő utilitárius, mindenben csak a gyakorlati célzt, a hasznosságot tartja szem előtt, számos szívéből fakadó nyilatkozata és sok kormányzati ténye is elárulja idealismusát; s míg a közszellem felébresztése, ösztökélése kedvéért gyakran használt korholó hangja viszonyainak szinte pessimistikus felfogására vallott, néha mégis — mint például Lukács Móriczról mondott emlékbeszédje végén — optimistikus lendülettel nyilatkozott meg jövőnkbe vetett hite, melynek különben éppen csüggedetlen munkássága és munkakedve legvilágosabb bizonyítéka. A mit Széchenyi naplójában önmagáról vallott, azt Trefort is bátran elmondhatta volna a saját jellemzésére: »Lenyesik szárnyamat, lábamon járok; levágják lábaimat, kezemen fogok járni; kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhassak!«

Persze az ő idealismusa nem volt abból a fajtából való, mely a saját szépségétől megmámorosodva mindennekfölött csillogni, elbűvölni törekszik s méltóságán alulinak tartván az adott erővel és viszonyokkal való számolást, örökös harezot idéz föl a maga eszméi és a reálpolitika követelményei között, melyben gyakran folytonos személyes diadalok jelzik az ügy folytonos vereségeinek útját. Fiatalabb korában, az 1865-iki országgyűlés előtt, mikor még mindnyájan a hosszú elnyomatás utáni felszabadulás vágyának uralma alatt állottunk, úgy vélekedett, hogy az emberek leggyakorlatibb s mindennapi életbe leginkább beható java nem a vagyon, nem a műveltség s a tudomány, hanem a szabadság. Később, mikor már ez a cél el volt érve, 1884-ben pozsonyi választói előtt politikáját e három szóba foglalja össze: »tudomány, vagyonosság és egészség«. De hogy sohasem látta az anyagi javakban a nemzetek életének egyedüli céljait és egyedüli irányítóit, azt nyomatékosan hangoztatta egy akadémiai fölolvasásában is: »Nem igaz, — úgymond — hogy csak a pénz uralkodik a világ felett: az eszmék uralkodnak — és pedig uralkodnak az egészséges és kórságos eszmék egyaránt.«

Ő mindig a valóság szilárd alapján áll és csak elérhető célokra

törekszik; de ez nem azt jelenti, hogy nincs érzéke oly ideálok iránt, a melyeket csak megközelíteni lehet, egészen megvalósítani soha. Mi tűnhetik föl ma nagyobb idealismusként, mint a tudományos törekvések közösségének olyan hitvallása, a minővel Mignet-t idézve, róla mondott emlékbeszédjét bevezette s a mit Akadémiánk követendő elve gyanánt is hirdetett: »A tudománynak nincs hazája, az egész világnak közös tulajdona az. Művelőit nem választják el egymástól az államok határai; azok megértik egymást a nyelvek különbsége daczára. Polgártársak ők az eszmék birodalmában, nagy intellektuális társaságot alkotnak . . . közös érzület, úgyszólván a civilisatio hazafisága lelkesíti őket.«

De azért nagy tévedés volna Trefortot a maga széles látkörével, a maga sympathiájával a franczia irodalom iránt, a maga gyakori külföldi utazásaival s hazai viszonyainkról gyakran mondott csipős kritikáival kosmopolitának, nemzeti jellegűnk és nemzeti érdekeink iránt közönyösnek tartani. Ő elfogulatlanságát — mint látni fogjuk — teljes mértékben megóvta külföldi benyomásaival szemben is, a magyar nemzeti culturát pedig — melynek egész életét szentelte — lelke mélyéből szerette. »Beszédeit és leveleit« »a magyar állam és a magyar cultura legmelegebb szeretetével« bocsátotta közre. Akadémiánk elnöki székéből hirdette, hogy Magyarország fennállásának, a magyar elem uralmának biztosítása culturánk magasabb fokra emelésétől, a tudománynak hatalomra emelkedésétől függ. Hogy culturánk nemzeti jellegéért, nemzeti egyéniségünknek és jogainknak kormányzati hatáskörében való érvényesítéséért mit tett, azt tanusítják a minisztersége idejében a népiskolák kormányzata, a magyar nyelv kötelező tanítása, a középiskolák tárgyában létrejött törvények, kormányzati intézkedései a művészeti képzésnek az országon belül meghonosítása tárgyában, erélyes föllépése a katonaoorvosképzésnek tervezett Bécsben való összpontosítása, vagyis az úgynevezett Josephinum visszaállítása ellen s a Theresianum és Keleti Akadémia magyar növendékeinek magyar tantárgyakban való képzése érdekében. Egy képviselőházi beszédjében, a német Schulverein legélesebb támadásaival szemben kereken kimondta, »mert — úgymond — imbecillitás volna ki nem mondani, hogy Magyarországon az állam csak magyar lehet.

a polyglott státus utáni aspirációk politikai otrombaságok, melyekkel rövid processust kell csinálni».

Tiszta eszméi és határozott programja őt elfogulatlaná tették a maga működése értékelésében is. Igen jellemző az, a mit Helfy Ignácznak egy a miniszter alkotásainak maradandóságára tett skeptikus megjegyzésére válaszul a képviselőház ülésén mondott: »Helfy képviselő úr — úgymond — személyes dolgokban is fellépett irányomban és kérdezte: vajjon lesz-e annak valami nyoma, a mit én teszek? Azt hiszem, el fog múlni és valamennyiünk működésének nem lesz sok nyoma. Az igazi nagy emberek, a kiknek nevei örökösök: azok a nagy művészek, írók, költők, egy Goethe, egy Michel-Angelo, egy Ráfael. Mi nem tartozunk azok közé! — Én azzal nagyon keveset foglalkozom, mit fognak rólam mondani: Vanitas vanitatum et omnia vanitas. Nekem egy kis örömem telik a cselekvésben, mert végre is az egy kis gyönyört ad az élet küzdelmei közt!«

Ez a cselekvésben talált öröm igazi magyarázója a Trefort egész közéleti, sőt írói szerepének is. Ez teszi érthetővé, hogy három évvel halála előtt azt írta egy barátjának: »volnék én csak 10 évvel fiatalabb!« s hogy, mikor már vége közeledését érezte, mintegy engedve a sorssal való alkuban, élete utolsó nyarán »még csak egy évig« szeretett volna élni. Ez a cselekvési vágy tette türelmetlenné. »Stagnáltunk sokáig, — mondja egy nyílt levelében — most dolgozzunk gyorsan.« »Elmaradtunk mindenben, barbárok vagyunk«, írja egy útjáról küldött magánlevelében. Ez indítja rá, hogy — bosszankodva cselekvése akadályai miatt — leszólja kisszerű viszonyainkat, ezt az országot, a mely »nem akar európai ország lennie«, a melyben »csak a politikai ideologia iránt van érzék s a melyben a gyakorlati ész kihalt«, a mi »tekintetes nyárspolgárságunkat«, a mely nagyságos és méltóságos szeretne lenni, a mi nagyzó ünnepléseinket, országos dinomdánomainkat, melyek daczára »a világ mitsém tud rólunk«. Ezért ismétli — öntudatosan — a maga igazságait, hogy végre a süket fülekbe is behatoljanak s a kevésbbé fogékony elméket is áthassák, s azért is, mert »az ismeretes magyar szalmaláng mellett nem elég bizonyos igazságokra csak rámutatni, bizonyos eszméket csak megpendíteni, hanem újra meg újra kell őket emlegetni«.

Trefort a maga eszméi és culturpolitikai céljai szolgálatában agitátor volt a szó teljes értelmében és agitátor maradt a miniszteri székhelyben is. Ez talán egy kis maradványa volt a forradalomkori államtitkárságnak; bizonyos, hogy mikor például 1885-ben, mint a kormány tagja, pozsonyi választóihoz intézett nyílt levelében »a magyar állam dissolutiójának mutatkozó előjeleiről« szót, vagy a mikor mint a szellemi cultura minisztere, utolsó akadémiái elnöki beszédében arról panaszkodott, hogy »nálunk nincs szellemi szabadság«, az ilyen agitatorius jellegű szókimondások szigorúan gouvernementális körökben erős fejszóválást okoztak.

A Trefort szellemi életében — mint már érintettem — különleges szerep jutott az utazásoknak. Egész életében szeretett utazni, és sokat utazott; fiatalon kezdte, mint ifjú házaspár, nejevel járta útjait, később, mint idős és öreg ember rendszeresen hajdonleányával; de szeretett jó barátaival is találkozni az úton, mert rá nézve lelki szükséglet volt a látottakat mindjárt meg is beszélni; leveleket is szívesen írt útjairól, — magam is őrzök belőlük egy csomót — nem részletes útleírásokat, hanem egy-két találó mondásban adott rövid jellemzéseit benyomásainak, tapasztalatainak s egy-egy hozzáfűzött megjegyzésben mindjárt levonta a látottakból a mi viszonyainkra vonatkozó tanulságokat is. Minden útjáról hozott magával néhány tervet, néhány megvalósítandó eszmét, néhány tanulságos összehasonlítást. Szeretett sokat, mindent látni és jól látni, azért — ebben az egyben nem volt modern — gyűlölte az éjjeli utazást. Ő nem koffer, — mondta gyakran — hogy betegyék egy kocsiba és elvigyék a nélkül, hogy látná, hová megy. De kritikai szemmel is látott, a külföld vak csodálata nélkül, megkülönböztetve ott is élesen a jót a rossztól, a követendőttől az elítélendőttől.

Egyszer azt írja, hogy reméli, miszerint visszatérvén új erővel fog dolgozni, mert sok a tennivalónk, ha élni s uralkodni akarunk; reméli, hogy utazásának egészségére s hivatása teljesítésére jó hatása lesz. Oly meggyőződéssel és nézetekkel tér haza, — írja máskor — hogy csak sajnálnia kell azt a kisszerűséget, mely a mi politikai viszonyainkban divatozik.

»Mi áltatásban sokat tanulhatunk a külföldön. Ipar és iskola, ez most a domináló két momentum«, — írja Berlinből. — Meg-

csodálja ugyanott a Polytechnikumot, mely azonban 15 millió márkába került; »nálunk azt hiszik, hogy csoda nagy dolgot csinálunk, ha egy tudományos intézetre 3—500.000 frtot adunk ki s hogy az pazarlás!« Amsterdamban bámulja a hollandi közszellemet, »abból adhatnának nekünk kölcsön«. Nekünk általán a másodrendű, a kisebb nemzetek dolgait kellene tanulmányoznunk, s azokat utánozni: Hollandiát, Belgiumot, Dán és Svédországot; nagyban emelkedhetnénk, ha ezek nyomán járnánk. Azonban azt is találja, hogy »a humanitás és eszmesolidaritás daczára a nemzetek rendkívül lenézik egymást: az angolok a francziákat, a francziák a németeket (ez 1886-ban volt írva), kell tehát, hogy a németek is lenézzenek valakit s ez a valaki in prima linea mi magyarok vagyunk« . . . Únja már a kiállításokat, melyek mindenütt elvonni igyekeznek a figyelmet a hely és ország rendes viszonyainak megismerésétől. »A világ ma — úgymond — ugyanúgy stultizál, mint Ferencz császár idejében! S azt is lehetne mondani: exhibendo stultisat. — mert a kiállítások mindenütt üldözik az embert.«

Az angol viszonyokkal talán legkevésbé rokonszenvez. »Sajátságos kereskedelmi szabadság az, — írja Londonból — a hol az utazókat vizitálják, mint a tolvajokat.« Az angol comfort-t nem igen élvezheti, valamint az angol konyhát sem, iparkodni fog a continensre visszajutni. Edinburgból azt írja, hogy annyi rongyos, mezítlábos, elhagyatott gyermeket egész Magyarországon nem lehet látni, mint ott. Szidja az angol »Czopfot«. Angliában — úgymond — a legnagyobbszerű dolgok mellett a legnevetségesebb intézmények és állapotok találhatók. Pückler-Muskau, Montalembert könyveik által megteremtettek a continentális emberek fejében egy bizonyos ideális Angliát, mely azonban ma »absolute nem existál«.

A kritikából kijut a franczia provinciának is, különösen Dél-Francziaországnak. »Ez a félig spanyol, félig déli olasz »Midi de la France«, — írja Biarritzból — nekem sehogyse conveniál; oly dolgokat kellett látnom, hogy Mező-Túr és Gyoma ezekhez képest mégis csak civilizált helyek . . . Gyakran szerettem volna a nagy betűkkel reám néző »liberté, égalité, fraternité«-hez, hozzáírni: »salté et stupidité«. Páris ma is absorbeálja az országot, a nemzetet. A provinciában több a barbárság, mint bárhol nálunk.«

Utazásai alatt nem szerette, ha hivatalos ügyekre emlékeztették, vagy éppen iratokat küldtek neki aláírás végett. Hanem azért a távolban is ott járt az esze miniszteri teendőin s gyakran igen nyomatékos utasításokat küldött leveleiben egyik-másik függő ügynek elővétele, elintézése vagy siettetése végett.

A kormányzati ügyek ellátásában általában a czélszerűséget, szükségességet tartotta szem előtt s a szabályokra és formákra nem igen vetett ügyet. Ez jellemezte őt különösen tárczája költségvetésének a kezelésében is. Gyakran hallottam tőle e mondat: nálunk egyenes úton boldogulni nem lehet, hanem csak apró »filouteriákkal«. Ezek a tréfásan úgynevezett apró filouteriák nála a budgetkezelésben azt jelentették, hogy nem sokat vesződött a pénzügyminiszterrel, minisztertanácsal, pénzügyi bizottsággal költségvetése dotatiójának minél magasabbra emelése érdekében. — habár egyszer megtörtént, hogy a pénzügyi bizottság egy törlésével szemben a képviselőházhoz appellált és pedig sikerrel. Rendesen beérte azzal az eléggé szűkmarkúan megállapított mértékkel, a melyet a pénzügyminiszter concedálhatónak vélt, ha azonban a gyakorlati szükség úgy hozta magával, akkor egyszerűen túllépte azt. A képviselőház zárszámadási bizottságában azután az előadó lelkesen kifejtette, hogy ez a túlköltség milyen hasznos és üdvös célra fordított s a dolog vége az lett, hogy úgy a bizottság, mint a képviselőház zajosan megéljenzték Trefortot. Ugyanilyen módszert választott később a szükséges tanügyi építkezések foganatosíthatása végett; azok költségét egyszerűen kölcsönvette valamelyik rendelkezésre álló alapból, — többnyire a néptanítói nyugdíjalapból, persze illő kamat mellett — s a kamatot és törlesztési részletet beillesztette tárczája költségvetésébe valahol hátul, a hol ezek a tételek egyéb hasonlóknak között szerényen meghúzódtak.

Ez így ment mindaddig, a míg a dolgok odafejlődtek, hogy például a népnevelési javadalomnál az úgynevezett »folytonosságban maradt illetmények«, vagyis az állandóan utalványozott járandóságok már január 1-én túllépést mutattak s a cultusbudget az építési kölcsönök czímén milliókra menő államadóságot takargatott. A pénzügyminiszter is megúnta végre azt, hogy míg a cultuszministert mindig megéljenzik túllépéseieért,

őt szidják a deficitért s így beállott a pillanat, a melyben a közoktatási tárca költségvetésében rendet kellett csinálni. Nekem, mint államtitkárnak jutott ez a keserves feladat s már utolsó éveiben Trefort arra a panaszra fakadt, hogy a cultusminiszter érzi legjobban, mennyire hátráltat bennünket kulturális haladásunkban pénzügyi gyöngeségünk: »nem tud tenni, mert nincs meg a kellő eszköz.«

Az administrációban is a hosszadalmas burokratikus formák helyett a direkt belenyúlásnak, személyes meggyőződésnek és közvetlen intézkedésnek volt barátja. Szeretett mindent maga látni, az emberekkel maga beszélni, az ügyekben személyesen eljárni. Megesett, hogy a francia nyelvtanárokat, kik audien-tián kértek alkalmazást, mindjárt alaposan megexaminálta a francziából. Egyszer megbotrányozással beszélt nekem, egy kihallgatás után, hogy nála volt X. Y., ki a kolozsvári egyetemen professor szeretne lenni; a francia irodalom tanszékére akar pályázni és Villemaint nem ismeri!

Miniszteri taktikájához tartozott az is, hogy a mit lehetett, inkább intézett el kormányzati, mintsem törvényhozási úton; az életrevaló iskolai típusok egész sorozata keletkezett az ő idejében, úgy hogy azokat egyszerűen beállította költségvetésébe s a tétel megszavazása által bizonyos tekintetben a törvényhozás hozzájárulását is kieszközölte létesítésükhöz. Egyik beszámoló-beszédjében indokolta is ezt a kormányzati módszerét. »A közoktatás — úgymond — nem olyan, mint a perrendtartás, hogy abban mindent fixirozni kelljen; a közoktatásügynek a fejlődésre időt és az életre tért kell engedni, törvényt pedig minden évben nem lehet változtatni vagy módosítani, ha mindjárt meghozatala után, talán már egy félévre, ki is tűnik, hogy egyik-másik szakasza vagy részlete nem volt czélszerű.«

Mindazonáltal az ő miniszterségének sok értékes törvényhozási alkotást is köszönhetünk a közoktatás és művészet terén, így a néptanítói nyugdíjalapról, a népiskolai hatóságokról, a magyar nyelvnek a népiskolákban való kötelező tanításáról, a műemlékek fentartásáról, a középiskolákról, az állami elemi és polgári iskolák, valamint a budapesti egyetemi orvoskar- és József-műegyetem felépítéséről szóló törvényeket.

A közfelfogás azt tartotta, hogy Trefort tárcájának ügy-

körében bizonyos előnyben szerette részesíteni a felsőbb oktatás-ügyet s ennek keretében különösen az orvosi és természettudományi szakokat. Ez a beállítása a tényeknek nem egészen igazságos; tudjuk, hogy például az ő szerves törvényalkotásai közül éppen egy sem vonatkozik a felsőbb oktatásra s hogy bár ő már 1881-ben kezdett a harmadik egyetem mellett agitálni, 1883-ban egy képviselőházi enquétet is rendezett annak előkészítése végett, Pozsonyban, Kassán helyszíni szemléket tartott s 1885-ben már törvényjavaslatot is dolgoztatott ki a pozsonyi orvos- és természettudományi kar felállításáról, ezt a kedves eszméjét mégse tudta a megvalósulásig érlelni.

Ő igenis, vallotta azt, hogy a modern világban is »minden tisztelet és becsület a népoktatásnak, a világosság mégis csak felülről jön; s azon ideális czélok, melyek nélkül az emberiség csak a felsőbb állatiság életét élné, csak a szellemi élet felsőbb régióiban ápoltnak s ezért a felsőbb oktatás a legfontosabb«. Az orvostudománynak és orvosképzésnek rendkívüli jelentőséget tulajdonított közegészségi és — miután »az ember a legnemesebb tőke«, — nemzetgazdasági szempontból is. Azt tartotta továbbá, hogy »korunknak signaturáját a természettudomány adja« s hogy a vagyonság és közegészség, melyektől az állam fennállása nagyrészen feltételezve van, e tudományon alapszik; a természettudományokat tartotta a tudományok között legnagyobb hatalomnak; e tudomány módszerét kívánta az államtudományok kezelésénél is alkalmazni.

Az orvos- és természettudományok iránti előszeretetének ugyan a rábízott kulturális érdekek egyike sem vallotta kárát, de hogy ez a hajlama különösen a budapesti egyetemi és műegyetemi intézetek kifejlődése és felvirágozása körül hathatósan érvényesült, abban nagy része volt tanácsosának, Markusovszky Lajosnak, a ki különös bizalmát bírta s kitünően értett hozzá Trefort e hajlamát ébren tartani, táplálni és a gyakorlati útra terelni. Különösen a budapesti orvoskari intézetek nagy föllendülésében Markusovszkynak elévülhetetlen érdemei vannak.

Egy másik kedves tere a Trefort alkotásainak a művészet és iparművészet volt. Mint egészen fiatal ember, első utazásának benyomásai alatt mozgalmat indított s megalakította a Pesti műegyletet, az első képzőművészeti czélokot szolgáló egyesületet

Magyarországon; öreg korában pedig ő alapította meg az iparművészeti társaságot, melynek első elnöke is ő lett. Sohasem szünt meg agítani a képző- és díszítőművészetek érdekében; nyílt leveleket intézett a főpapokhoz, főurakhoz, minisztertársaihoz ez érdekek felkarolását kérve. Mert — helyesen — azt tartotta, hogy a »fódolog, hogy nagyobbserű nyilvános épületeknél ne mellőzzük és ne zárjuk ki a hazai képzőművészetet«; példát adandó, mint akadémiai elnök is, ő indította meg a nagy teremnek Lotz remek történet-allegorikai falképeivel való feldíszítését.

De legtöbbet tett e téren mint miniszter. Ha nálunk egyáltalán lehet szó művészeti politikáról, úgy az csak Trefortnál kezdődik. Eötvös csak elméletileg tisztázott néhány kérdést s a későbbi művésznemzedék képzésére gondolt; ellenben Trefort az őt jellemző türelmetlen gyakorlatiassággal nem csemetéket akart ültetni, hanem mindjárt gyümölcsöt látni: hazahozta Benczurt, Hubayt, Poppert, haza akarta hozni Wagnert és Litzenmeyert is és hazahozta — a mennyire egyáltalán hazahozható volt — Liszt Ferenczet. Ő fejlesztette — különösen jobb elhelyezéséről gondoskodva — a mintarajziskolát és rajztanárképzőintézetet s állított fel mesteriskolákat; ő szervezte a zeneakadémiát, az iparművészeti múzeumot, az iparművészeti iskolát, az üvegfestő intézetet és festészeti női tanfolyamot. Ő indította meg a Mátyás-templom, a kassai és bártfai templomok stilszerű újraépítését, a lipótvárosi bazilika építésének és a vajdahunyadi vár restaurációjának újrafelvételét; ő volt az, a ki kevés műemlékünk megőrzése s fentartása érdekében mondhatni mentőactiót indított. Képzőművészeti kiállításaink is az ő gondoskodása következtében vettek erősebb lendületet, különösen az állami aranyérmek alapítása s az állami és királyi vásárlások rendszeresítése által.

Felfogása a nők képzése s társadalmi állása kérdésében ma talán nem látszik egészen modernnek, de nem is olyan, hogy könnyedén pálczát törhetnénk fölötte. Egy beszámoló beszédjében mondta 1881-ben: »Legyen mindenben egyenjogú a nő a férfival? — Én megengedem, hogy a nő, polgári jogok tekintetében tökéletesen egyenlővé tétessék a férfival, de a társadalmi functiók tekintetében, a nemi különbségnél s női természetnél fogva a férfival egyenlő nem lehet; testi ereje s alkotása s abból

folylólag hivatása ezt nem engedi. Szerezzünk tehát a nőknek a tanítói pályán kívüül — melyre kiválóan alkalmasak — munkát és keresetet az iparban, a kereskedelemben, sőt a közigazgatás bizonyos ágaiban is; de ne követeljük, hogy bírák, ügyvédek s orvosok, törvényhozók legyenek. Oly hivatások, melyek egész embert kívánnak, összes szellemi és testi erejével s egész idejével, elvonnák a nőt rendeltetésétől, melyet pedig helyette a férfi nem teljesíthet. Nem jó a társadalomban összezavarni a szerepeket s annál fogva az én hozzájárulásommal — bármennyire óhajtom a női oktatás emelését — egyetemek a nők számára nem fognak nyitvatni. Eltekintve a dolog elvi oldalától, a zürichi Studentin-ek s az orosz nihilista kisasszonyok engem arra nem buzdítanak.»

Nagy súlyt helyezett azonban a nőképzésre, mert meg volt róla győződve, hogy ha művelt és szolid nemzedéket akarunk adni a jövőnek, mindenekelőtt a nőket kell nevelnünk; közgazdasági szempontból is a helyes irányú nőneveléstől várta a fényűzés korlátozását, különösen a — mint mondani szokta — »rongyluxus« kiküszöbölését. Főképp ez okból kívánta a külföldi nevelőnők gyakran fonák nevelését részint a hazai felsőbb leányiskolák fejlesztése és szaporítása, részint magyar házi nevelőnők képzése által mellőzhetővé tenni.

Fölötte emlékezetes és jellemző volt a Trefort miniszteri szerepe a középiskolai kérdésben.

Itt természetesen mindenekelőtt a törvény létrejöttéről kell megemlékezni, mely hosszú vajúdás szüleménye volt s a melyben igen jelentős rész jutott egy oly embernek, a kit ma ezen a réven senki sem emleget, t. i. Baross Gábornak.

Trefort tényleg mindjárt minisztersége első évében benyújtott egy középiskolai törvényjavaslatot, mely keresztül is ment az osztályokon, de az 1872—75-iki országgyűlésen nem került többé tárgyalás alá. Azután megújította kísérletét úgy az 1875—78-iki, mint a 78—81-iki országgyűlésen, mindkétszer eredménytelenül, előbb a kiegyezési kérdések előterbe nyomulása, majd felekezeti féltékenységek s a közeledő választásokra való tekintetek miatt.

Az 1881-iki országgyűlést megelőzőleg a miniszter választói

előtt kifakadt a »komédia« ellen, melyet a javaslattal évek óta űznek s követelte, hogy annak már egyszer vége legyen. Újra benyújtotta javaslatát, az a közoktatásügyi bizottsághoz utasított, mely üléseit a felmerült kívánságnak megfelelően a felekezeti hatóságok képviselőinek s kiváló tanügyi szakértőinek meghívásával enquêteszerűen kibővítette. A bizottságnak ekkoriban Baross Gábor volt elnöke, ki még fiatal ember volt, inkább a megyei administratio s az általános politika kérdéseiben jártas, de a ki ritka tapintattal és ügyességgel, egyúttal erélylyel és tekintélylyel vezette az érdekes gyülekezet tanácskozásait. A tanácskozás azonban megint eredménytelennek mutatkozott, mert a mikor a bizottság, az enquête befejezése után 1882 márczius 22-ikén a törvényjavaslatot tárgyalás alá vette, az az általánosságban való elfogadás kérdésénél a legellentétebb felekezeti álláspontok találkozása következtében két szavazattal megbukott. Trefort felháborodott ugyan, de hajlandó lett volna épp oly hamar napirendre térni e balsiker fölött is, mint az előbbieket fölött; azonban volt valaki, a ki a dolgot érzékenyebben s komolyabban vette s ez Baross Gábor volt. Lemondott a bizottsági elnökségről, a mi eléggé hatásos demonstratio volt s meg nem szűnt a törvényjavaslat kérdését napirenden tartani s annak újra felvételét ismert erélyével szorgalmazni. Ősszel szűkebb összejöveteleket tartottunk, — melyekben akkor már nekem is részem volt, mert az új ülészakra engem is beválasztottak a közoktatásügyi bizottságba — s azokon megállapítottuk azokat a módosításokat, melyek kilátást nyújtottak a javaslatnak a bizottság által való elfogadtatására. Csak a miniszter határozott állásfoglalása volt még hátra, a melynek elérése végett elmentünk Treforthoz, ki bennünket gyöngélkedése miatt ágyban fogadott; ez a véletlen körülmény döntő fontosságúvá lett a javaslat sorsára nézve, mert ha a miniszter akkor fenn jár, nyugtalan természete, mely már únta a javaslat körüli sok hercehurczát, bennünket talán lerázott volna; így azonban, ágyban fekvé foglyunk volt, Baross hajthatatlanul sürgette a megállapodást, a mely létre is jött, a javaslat — általunk átdolgozva — 1883 januárjában ismét a bizottság elé került, ott februárban letárgyaltatott, márcziusban a ház napirendre tűzte s hosszú, gyakran szenvedélyes, de mindvégig magas színvonalú vita után

— melyben Trefort fényesen képviselte a kormány álláspontját — a képviselőház nagy többséggel elfogadta azt.

Azonban nagyon csalódtak azok, a kik talán azt hitték, hogy e törvény megalkotása által a középiskolai kérdés általában nyugvópontra jutott. Nyugvópontra jutottak igenis a középiskolák rendtartásának, igazgatásának, felügyeletének és ellátásának kérdései. A politikai radicalismussal és nemzetiségi separatismussal szövetkezett felekezeti féltékenységeknek azok a fenyegetései, melyeket a vitában hallottunk, a gyakorlatban üres phraseológiának bizonyultak. Az állami felügyelet érvényesítése egyáltalán nem ütközött nagyobb akadályokba s kivált mióta a felekezetek megtalálták a módját annak, — a mi talán nem is volt a törvényhozás eredeti intentiója — hogy minden további jogmegosztás nélkül beruházási segélyeket is kapjanak s így tényleg a teher nagyobb részét áthárítsák az államra a nélkül, hogy csak egyetlenegy esetben is a rendelkezési jogot elvesztették volna: azóta szent a béke és zavartalanul folyik a nagyrészből állami költségen való felekezeti középiskolai oktatás az országban.

A mit azonban a törvény végleges megállapodásra nem juttatott, az magának a tanrendszernek a kérdése és a ki legkevésbé mutatott hajlandóságot ezt a napirendről levenni, az maga a miniszter volt. Már 1885 őszen választóihoz intézett nyílt levelében kikelt gymnasiumaink nagy részének rosszasága s az ifjúságnak a gymnasiumokba való mértéktelen túdulása — e »nemzeti betegség« — ellen, melyet ő »febris gymnasialis nervosa stupidá«-nak nevezett el. Kevéssel később b. Pirquet osztrák képviselőhöz intézett nyílt levelet, melyben halaszthatatlannak mondta a gymnasiumi oktatás reformját s azt nemzetközi meg egyezés útján óhajtotta megállapíttatni. 1886 márcziusában pedig ajánló előszavával kiadatta magyar fordításban Raoul Frarynak »*La question du latin*« című, akkoriban nagy feltűnést keltett könyvét, mely szellemes filippika volt a classikus nyelvek és irodalmak középiskolai oktatása ellen s a földrajzot kívánta a középiskolai képzés gerinczévé tenni.

Trefort utóbb maga meghökkent ezen újabb agitatori tényeknek a hatásától s egy cikkben tiltakozott az oly gyermekes föltevések ellen, hogy már most a középiskolai törvény revideáltatni fog, a görög nyelv tanítását meg fogják szüntetni, a clas-

sikus philologusok állás nélkül fognak maradni stb. Védelmére kelt a classikus tanulmányoknak, de hirdette a modern nyelvek és irodalmak művelő erejét is és álláspontját olykép körvonalozta, hogy »a gymnasiumokban azok maradjanak, kiknek tehetségük s kedvük van a magasabb műveltséghez s kiknek szükségük van a classikus műveltségre«. Ezért — úgymond — az alsó osztályokban kell szigorúan eljárni, hogy szegény szülők tehetségtelen gyermekei ne jussanak a latin iskolába; menjenek azok a reál-, vagy polgári iskolába, a gymnasiumot azonban ne vetköztessük ki természetéből, hivatásából; az összezavarással nem érjük el a czélt, sem az egyik, sem a másik irányban.

Trefort e felfogása szempontjából ítélve, alig hiszem, hogy neki e kérdésnek azóta észlelhető fejlődésében nagy öröme telnék, ha élne. Ha ő már a maga idejében, mikor Magyarországon még csak 151 gymnasium volt 35.803 tanulóval, febris gymnasiális miatt panaszkodott, helytelenítette, hogy minden mezőváros gymnasiumot akar, a latin iskolákba való tódulásban a kézimunka, az ipari hivatás megvetésének káros jelét látta, mit mondana most, mikor a gymnasiumok száma nálunk az akkori 151-ről 188-ra s a gymnasiumi tanulóké majdnem kétszeresre, vagyis 35.803-ról 64.724-re emelkedett! Az a jelenség is aligha számíthatna az ő helyeslésére, hogy nálunk azért, mert a közönség szerelmes a gymnasium nevébe, — de csakis ebbe! — a mit a minden igaz ok nélkül így nevezett »munkás-gymnasium«, sőt a már fölmerült »paraszt-gymnasium« elnevezése is tanúsít, a gymnasium igyekszik mindinkább a nagyközönség szájaíze szerinti mindenre jó középiskolává átalakulni.

Tárczája kiterjedt ügykörének csak egy olyan része volt, a melyre nézve Trefort nem táplált sem alkotói, sem reformeri ambíciókat. Az egyházi ügyekre nézve a »quieta non movere« álláspontjára helyezkedett. És ezzel, bár el nem kerülhette azt, hogy a középiskolai reform tárgyalásánál — mint mondta — bele ne fujjanak a felekezeti trombitába, el nem kerülhette, hogy a keresztyények és zsidók közötti házasságot tárgyzó igazságsügyi törvényjavaslat s különösen annak főrendiházi tárgyalása az ő idejében nagy port ne verjen föl, hogy a képviselőházhoz benyújtott tömeges petíciók a katholikus autonómia-kérdést ne emlegessék, azonban elérte azt, hogy miniszterségének 16 éve

alatt iskolai téren egyházpolitikai surlódásoktól meglehetősen menten dolgozhatott és alkothatott.

Csak élete legvégén idézett fel katolikus egyházi téren — valószínűleg akarata ellenére — nagy és éles összeütközést egy látszólag csekély dolog miatt. Az 1888-iki évváró és képesítő vizsgálatok alkalmával a tanulmányalapból fentartott nagyszombati kath. tanítóképzőintézetben a kir. tanfelügyelő és az egyházi tanfelügyelő között hatáskörüiket illető vitás kérdés merült fel. Trefort a prímáshoz intézett, az állami közeg jogát védő átiratát nem tudom kinek tanácsára, talán akkor már súlyos betegségétől okozott ingerültségében, a lapokban közzétette.

Egy normandiai tengeri fürdőben, a hová az orvosok sürgető tanácsa küldött, olvastam a Simor prímás dörgedelmes válaszát a ministeri átiratra, melyet természetesen szintén közzétett a lapokban. A nyilvánossággrahozás által a jogkérdés hatalmi kérdés jellegét öltötte fel; az összeütközés megtörtént, azonban Trefort egy-két héttel később meghalt. Közvetetlen utódjának, Csáky grófnak ugyancsak dolgot és gondot adott a váratlanul kitért viszályt egy hosszú, diplomatikus, minisztertanácsilag megállapított bizalmas átirattal elsimítani. A nyugalom azonban csak látszólag állott helyre; a kath. képzőintézetek igazgatása terén felcsapott láng nemsokára elharapódzott az egyházpolitikai vonatkozások sokkal tágasabb terére; az elkeresztelési viszály maga után vonta az összes egyházpolitikai kérdésekben a leszámolást.

Akkor már a Trefort mindig nyugtalan, mindig tevékeny szelleme rég megtalálta az örök nyugalmat és békét egy szebb, jobb hazában.

Emlékét, sírján kívül csak egy kisebb méretű nyilvános szobor hirdeti, legkedvesebb alkotásaitól környezve, a budapesti egyetem természettudományi intézeteinek kertjében. De a ki nemzeti culturánk fejlődésének vizsgálatában nem áll meg a tegnapiánál, hanem belemerül a távolabbi előzmények megismerésébe is, az egész érdeme szerint tanulja megbecsülni annak a férfiúnak a nevét és emlékét, a ki szellemének bátor röptével, példátlanul kiterjedt látkörével és sohasem nyugvó tevékenységével eltörülhetetlen nyomokat hagyott hátra nemzetünk művelődésének útján.